

УДК 159.98:37.091

ВСТАНОВЛЕННЯ ГЕНЕЗИ ТКАЦТВОТЕРАПІЇ В УМОВАХ ЗДІЙСНЕННЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ТА В ЗАГАЛЬНІЙ СИСТЕМІ АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНИХ НАПРЯМІВ

Швець В.В., психолог

Уманський об'єднаний міський військовий комісаріат

У статті розкрито процес становлення арт-терапевтичного методу ткацтвотерапії в умовах здійснення навчально-виховного процесу та системі арт-терапевтичних напрямів. Становлення методу ткацтвотерапії передбачає виділення методу в системі арт-терапевтичних напрямів та окреслення методологічної основи. Діагностика індивідуальних можливостей дитини засобами ткацтвотерапії відкриває напрям подальшого дослідження клієнта та розкриває суть проблеми, з якою психологу надалі доведеться працювати. Психотерапевтична діяльність базується на великому спектрі методів та форм роботи з родинами внутрішньо переміщених осіб, жертвами насилля, представниками родин учасників бойових дій, групами творчості.

Ключові слова: ткацтвотерапія, генеза, арт-терапія, навчально-виховний процес

В статье раскрыт процесс становления арт-терапевтического метода ткачествотерапии в условиях осуществления учебно-воспитательного процесса и системе арт-терапевтических направлений. Становление метода ткачествотерапии предусматривает выделение метода в системе арт-терапевтических направлений и обозначение методологической основы. Диагностика индивидуальных возможностей ребенка средствами ткачествотерапии открывает направление дальнейшего исследования клиента и раскрывает суть проблемы, с которой психологу в дальнейшем придется работать. Психотерапевтическая деятельность базируется на большом спектре методов и форм работы с семьями внутренне перемещенных лиц, жертвами насилия, представителями семей участников боевых действий, группами творчества.

Ключевые слова: ткачествотерапия, генезис, арт-терапия, учебно-воспитательный процесс.

Shvets V.V. THE ESTABLISHMENT OF TEXTILES THERAPY GENESIS UNDER THE EDUCATIONAL-BRINGING-UP PROCESS AND IN THE GENERAL SYSTEM OF ART-THERAPEUTICAL AREAS

In this article the process of establishment of art-therapeutical method of textile therapy under the educational-bringing-up process and in the system of art-therapeutical areas is uncovered.

The establishment of textile therapy method foresees the method extraction in the system of art-therapeutical areas and methodological basis allocation. The diagnosis of individual child's capability by means of textile therapy opens the direction for the future clients' investigations and discloses the root of the problem the psychologist happens to work with in the future. Psychotherapeutical activity is based on the large range of work forms and methods with families of internally displaced people, rape survivors, combat veterans' family representatives, artworks groups.

Key words: textile therapy, genesis, art-therapy, educational-bringing-up process.

Постановка проблеми. Робота практичного психолога з підлітками в умовах здійснення навчально-виховного процесу потребує пошуку нових дієвих форм та методів роботи для підвищення професійної компетентності спеціаліста у сфері надання психологічних послуг.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення основ творчості в арт-терапевтичному консультуванні можна розподілити на чотири групи:

– дослідження продуктів творчої діяльності (Т. Амабайл, Ф. Баррон, Р. Вайсберг, Х. Грубер, Х. Гарднер, В. Дружинін, Ф. Джексон і С. Мессік, Н. Перкінс, К. Сімонтон, К. Тейлор, П. Торранс, Д. Фельдман та ін.);

– дослідження впливу зовнішніх умов, насамперед соціальних (С. Бірюков, А. Во-

ронін, Е. Григоренко, В. Дружинін, В. Кочубей, Р. Ніколс, Т. Тихомирова, В. Тютюнник, Д. Ушаков, Н. Хазратова);

– дослідження творчого процесу (Ф. Баррон, О. Губенко, К. Джорджтаун, Д. Дьюї, В. Козленко, П. Ленглі та Р. Джонс, В. Моляко, Я. Пономарьов, П. Торранс, Т. Третьяк, З. Фрейд, Дж. Уоллес, П. Енгельмейер, П. Якобсон);

– вивчення особистості творця: залежність творчої продуктивності від інтелекту загалом (Г. Айзенк, Д. Векслер, Р. Стернберг, Л. Термен, У. Уайсберг); від рис особистості, їх своєрідного набору і поєднання (Т. Амабайл та М. Коллінз, Г. Альтшуллер та І. Верткін, М. Блох, П. Вайнцвайг, Д. Дамма-Рой, Ж. Желад, К. Мартиндейл, Д. Маккинон, В. Освальд, І. Павлов, Р. Стернберг, Ф. Фарні, Н. Шикшейшміхалі, К. Юнг,

Х. Швет і багато ін.); дослідження «Я» (self, ego) у зв'язку із креативністю (Г. Айзенк, Ф. Баррон, Х. Гоу, Р. Кеттелл та ін.); креативності як важливої характеристики самоактуалізації (А. Адлер, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Сатір).

Використання методів арт-терапії в навчально-виховному процесі займає чільне місце серед методів, які використовують педагоги та психологи. Як засвідчують результати досліджень учених, підбір оптимальних форм роботи із клієнтом може забезпечити високий результат терапевтичної діяльності, вплив багатьох чинників на розвиток творчих здібностей школярів. Основними чинниками впливу можна вважати зовнішні та внутрішні. До зовнішніх відносимо такі чинники мікросередовища, як: характер і система сімейного виховання, вплив школи і спілкування з однолітками. До внутрішніх детермінантів креативних здібностей належать: вікові й індивідуально-психологічні особливості особистості, статеві відмінності, психопатологічні прояви (акцентуації характеру), стилі (стратегії) організації розумової діяльності. Аналіз цих чинників важливий для визначення шляхів розвитку та формування креативних здібностей у підлітковому віці.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у встановленні генези ткацтвотерапії в умовах здійснення навчально-виховного процесу та в загальній системі арт-терапевтичних напрямів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мотивуючись Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр., навчальні заклади пропагують докорінні зміни у навчальному процесі як умову забезпечення якості освіти, яка здатна істотно вплинути на специфіку вивчення навчальних предметів та ставлення до навчання самих вихованців, їхнього загального психофізичного та духовного розвитку.

Аналіз наукових розвідок показав, що дослідники нашого часу звертають увагу на зміни системи підготовки практичних психологів для підвищення їхньої компетентності (Г. Балл, О. Бондаренко, С. Максименко, Н. Ничкало, В. Рибалко, О. Киричук, С. Сисоева, В. Семиченко, В. Татенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева, Т. Яценко).

Практичний психолог закладів освіти має бути компетентним та кваліфікованим, що вимагає відповідних умов підготовки таких фахівців (В. Панок, О. Бондаренко, В. Семиченко, Л. Міщук, Е. Шорст, Н. Коломинський, Н. Чепельова, М. Бадолова, Н. Наумова, Л. Уманець, Н. Кучеровська,

Н. Пов'якель). Праці дослідників свідчать, що практичний психолог має володіти спектром особистісних якостей, які дозволяють уникнути синдрому професійного вигорання та сприяють розвитку його професійно-значущих якостей (Г. Абрамова, Н. Амінов, Н. Багманова, І. Дубровіна, Ю. Ємельянов, М. Молоканов, В. Панок, Л. Петровська, А. Поллоники, Л. Терлецька, О. Чернишов).

В умовах становлення сучасної освіти та зміни напрямів діяльності практичних психологів у навчальних закладах, збільшення кількості учнів з особливими освітніми потребами, учнів з ознаками психосоматичних захворювань, дітей із категорійних малозабезпечених родин постає потреба у використанні методів роботи, які мають на меті надання психокорекційних послуг. Саме із цією метою в системі надання психологічних послуг активного поширення набула арт-терапія, яка зумовлює потребу в інтеграції практичної складової частини підготовки психологів із теоретико-методологічною.

Використання методів арт-терапії в навчально-виховному процесі займає чільне місце серед методів, які застосовують педагоги та психологи. Як засвідчують результати досліджень учених, підбір оптимальних форм роботи із клієнтом може забезпечити високий результат терапевтичної діяльності. Первинна основа арт-терапевтичних технологій – архаїчні форми мистецтва, що збереглися в народній творчості. Це характеризується наївністю, безпосередністю характеру, опорою на символічну мову несвідомого, які є джерелами душевного здоров'я людей. Термін «арт-терапія» вперше було використано американським вченим Хіллом [1, с. 127], а як галузь теоретичних та практичних наукових знань почав використовуватись у 30-х рр. ХХ ст.

У різних регіонах сучасної України перевага одного арт-терапевтичного методу роботи над іншим є вмотивованою та історично сформованою з урахуванням історико-культурних особливостей формування етнологічної спільноти. Важливою умовою успішної роботи арт-терапевта є взаємна співпраця з етнографами та народними майстрами, які досліджують локальне та регіональне поширення ремесла (Ю. Мельничук, О. Литвин, Я. Сахро, О. Доля, С. Нечипоренко, Л. Огнева, О. Нарбут, Д. Аلكсеевко). Такі розвідки дозволяють сформувати повну картину значень символів в українській культурі. Про це свідчили глибинні дослідження вчених із поезики та історії українського народу (П. Тичина, І. Франко,

М. Вороний, Д. Загула, М. Коцюбинський, Л. Українка, О. Олесь), історії становлення української мови (Б. Грінченко, М. Грушевський), історії (М. Аркас, М. Грушевський), етнографії та мистецтвознавства (Є. Антонович, Р. Захарчук, М. Станкевич, Ю. Негльований, Д. Степанок). Саме ці дані стали основою відновлення традиційних українських культурно-історичних надбань. Таким чином, психолог-дослідник може здійснювати поширення забутих знань, надавати інформацію про способи захисту власника виробу та сприяти формуванню відповідальності за успішність власного життя.

Терапія традиційним народним мистецтвом є важливою умовою відродження культурних традицій та кодів, які передавалися поколіннями, були закладені в кольорах, призначеннях виробів (тканин, посуду, ікон, одягу та взуття та ін.), орнаментиці, символіці та які не дійшли до нашого часу в повному обсязі. Втрата генетичного культурного коду народу призводить до зuboжіння нації, її повільного вимирання, а нові тенденції та віяння, як культурні, так і мистецькі чи наукові, не мають ніякої користі чи впливу на формування представників різновікової категорії.

Оскільки педагог сільської школи має обмеження в якісному відборі клієнтів для роботи, інструментарії, умовах проведення розвивальних занять, було висунуто припущення про можливість використання методу ткацтво-терапії як такого, що є дієвим для розвитку творчих здібностей підлітків. Для вивчення питання творчості було розглянуто чотири підходи розуміння творчості: а) *дослідження продуктів творчої діяльності*; б) *дослідження впливу зовнішніх умов, насамперед соціальних*; в) *дослідження творчого процесу*; г) *вивчення особистості творця* (залежність творчої продуктивності від інтелекту загалом, від рис особистості та їх своєрідного набору і поєднання; дослідження «Я» у зв'язку із креативністю; креативність як важлива характеристика самоактуалізації).

Експериментальні дослідження творчого мислення, здійснені за допомогою творчих завдань та завдань-головоломок, показують, що в основі інтуїтивного рішення (інсайта, припущення) лежать логічний аналіз, міркування, вибір варіантів. Хоча процес інтуїтивного пошуку не усвідомлюється, його можна вербалізувати після отримання рішення. Це є свідченням наявності єдиної природи двох видів мислення – творчого і нетворчого. Саме тому надається перевага терапії ткацтвом як засобом, здатним розвивати мисленнєві операції особистості та структурувати, виокремлювати причин-

но-наслідкові зв'язки у поведінкових реакціях індивіда. Завдяки ткацтво-терапії «<...> психолог здатний розвивати пізнавальну, проектувальну, прогностичну, інформаційну, технологічну, рефлексивну, аналітичну функції мислення клієнта».

Опис використання тканин у психологічному консультуванні описується у працях з 2001 р. Більшість методів поєднані у психологічному консультуванні для підвищення ефективності терапевтичного впливу на клієнта.

Головним аспектом використання текстилю у психологічній практиці було використання готових прикладів тканини, які лягали в основу створення авторських композицій клієнтом. При цьому клієнт мав усвідомити, які почуття у нього викликала композиція, якими були мотивація вибору різних клаптиків полотна та причина відмінностей у кольоровій гамі вибраної тканини. Під час дослідження йшлося про можливість створення нових технік у роботі із тканиною.

Здійснивши аналіз досліджень учених (М. Хайдеггер, М. Марітен), було висунуто припущення щодо доцільності впровадження методу у практику вітчизняних арт-терапевтів та розроблення його методології.

Вивчення специфіки фонетичних та морфологічних особливостей гуцульських говірок у 2007 р. під час здійснення діалектологічної практики стало основою для вивчення номенів ткацького обладнання та впливу ткацтва на розвиток творчих здібностей населення. Під час здійснення польових записів у 2008 р. на Західній Україні автор помітив психотерапевтичний вплив ткацтва на людину. Процес виготовлення полотна в українській культурній спадщині мав сакральне значення, а секрети візерункових мотивів передавалися нащадкам із покоління в покоління.

Історично склалося, що Західна Україна є осередком збереження українських традицій у створенні виробів декоративно-ужиткового спрямування: килимарства, гончарства, писанкарства, ткацтва, ліжничарства. Тоді, коли традиції зберігаються, номен традиційних гуцульських ремесел, професій, предметів побуту в контексті української діалектної мови та карпато-балканських мовно-культурних зв'язків втрачаються внаслідок процесу асиміляції.

Осередком здійснення польових записів стали села Сморна, Пістинь, Річка, Яворів, Яблунів, Рибне, Снідавка, місто Косів Косівського району Івано-Франківської області. Результати співбесіди з респондентами показали, що більша частина населення регіону мала незакінчену базо-

ву середню освіту. Лише десята частина населення мала середню спеціальну освіту і ще менша частина – повну вищу. До причин низького рівня освіченості населення можна віднести:

а) географічні особливості розташування населених пунктів (окремі будинки розташовані від дорожнього сполучення на відстані 3–10 км), що знижує можливість відвідування учнями освітніх навчальних закладів;

б) низький рівень соціально-матеріального забезпечення населення;

в) відсутність офіційного працевлаштування та стабільного заробітку населення;

г) вузька спеціалізація родин (діти успадковували ремесло батьків, чим заробляли на прожиття).

В основу вивчення впливу ткацтва на психіку людини та його можливостей лягла закономірність спостереження за природою гуцулами у створенні композиційних елементів, мотивів. Кольорова гама виробів формувалася залежно від домінуючих кольорів сезону. Відтак існували осінні, літні, зимові, весняні композиційні мотиви текстилю. За низького рівня освіченості майстри могли створювати витвори мистецтва, які ставали експонатами у приватних колекціонерів за кордоном та у музейних сховках. Однією із провідних родин, яка була основоположниками сучасної моди Гуцульщини, стала родина Прокоп'юків-Шкрібляків. Спостереження за роботою майстрів цієї родини надихнуло на створення методу ткацвотерапії.

Таким чином, із 2008 по 2012 р. було сформовано концепцію арт-терапевтичного методу ткацвотерапії, вивчено основні техніки ткацтва та їх психотерапевтичний вплив, розроблено первинну програму використання методу в роботі із клієнтами.

З початком 2012–2013 навчального року на базі Кочержинського навчально-виховного комплексу було розпочато роботу з первинною вибіркою для визначення впливу засобів ткацвотерапії на розвиток особистості підлітка. Терапевтичні заняття були організовані як форма позаурочної діяльності. Основними техніками у 2012 р. були обрані коситчасте плетіння, ткацтво на ткацькому станку, ткацтво на картах. Під час спостереження за учнями – учасниками групи – було ініційовано розроблення програми «Етнолінгвіст», яка передбачала вивчення номенів процесів, атрибутів, технік для розширення кругозору учнів, розвитку комунікативних здібностей, розвитку дрібної моторики пальців рук, здійснення польових записів та відновлення пошукової діяльності у школах.

Після першого семестру 2013–2014 навчального року для учасників груп творчості було розроблено програму факультативного заняття для учнів 5–11 класів загальноосвітніх шкіл [7]. Розроблення програми стало наступним етапом у становленні методу.

Унаслідок зрізів успішності учасників програми за період 2013–2015 рр. було встановлено, що метод є дієвим та потребує подальшого дослідження і розширення методології, що дасть змогу здійснювати діагностику впливу на інші процеси діяльності учнів.

Наступним етапом становлення методу ткацвотерапії стало дослідження його впливу на розвиток творчих здібностей підлітків.

Для ткацвотерапії було виокремлено такі методичні форми роботи: *цілеспрямований вибір темпу та ритму роботи (як терапевтом, так і самими учасниками) і ритмо-тактильної вправи, кінестетична емпатія, ритмічна синхронізація, експериментування з рухом*. Під час сеансу психолог та клієнт здатні самі обрати форму роботи (робота з нитками, робота з готовим виробом, виготовлення власного виробу, робота з кольором, схемами, малюнками), яка на певному етапі є прийнятною для клієнта, та інструментарій, який би характеризував бажання чи можливість клієнта контролювати ситуацію.

Після ґрунтовних досліджень було встановлено, що метод ткацвотерапії можливий для використання у колективних та індивідуальних майстер-класах під час роботи із класними керівниками та дітьми, їхніми батьками. Завдяки спостереженню за роботою дитини можливим стало відслідкувати взаємозв'язки між патернами якостей особистості. До взаємопов'язаних величин належать захисні механізми, первинні емоції, які складають чотири пари біполярних емоцій (надія – здивування, страх – гнів, радість – смуток, прийняття – відраза). Також виділяються особисті якості, які в комплексі визначають особистісні розлади. У результаті систематичної роботи з'являється можливість позбутися якостей, які проявляються в системі механізмів психологічного захисту особистості. Клієнт отримує можливість відновити симетричну діяльність обох рук, пластичність флангів пальців, координацію рухів, внаслідок чого поліпшується каліграфія. Жестикауляція стає більш плавною, рухи витонченими, обидві руки відновлюють функціональний баланс, окреслюються функціональні асиметрії ніг та тіла (сила натиску на педалі в перші періоди роботи визначає головну

ногу та надає діагностичні опосередковані дані для фахівця).

Наступним етапом роботи стало вивчення психотерапевтичного впливу ткацтво-терапії у процесі діагностики та розвитку інтелектуальних можливостей дитини. Дослідження відбувалося шляхом визначення домінантного кольору, зайвого кольору в гамі, створення проєкції, складання аналогій, визначення ролі повторюваних елементів у композиції, виділення основних ознак у роботі, виявлення та ліквідації хиб у роботі. Діагностика цих можливостей дитини є первинною, вона лише відкриває напрям подальшого дослідження клієнта та розкриває суть проблеми, з якою психологу надалі доведеться працювати. Часто порушеннями фізіологічного розвитку дитини стають травми голови, краніальні судинні порушення, прийоми медикаментів, порушення гомеостазу, психічні розлади, голодування, соціальний статус, низька вага під час народження та в перші місяці життя немовляти, шкідливі звички у родині, інтоксикації, наслідки інфекції та різні патофізіологічні механізми.

Важливим є визначення видів розладів фізичного та психоемоційного розвитку дитини, що є можливим під час роботи з рахунковими методиками (перебірне ткацтво, снування основи), зокрема дисфункції мозку. Діагностування дисфункції часто підтверджується класними керівниками респондентів. Проявами такої поведінки найчастіше виступають дизартрія у початкових класах та дошкільному віці (за відсутності роботи з логопедом вада лишається), гіперактивність, недостатня концентрація уваги, агресивність стосовно вчителів та однолітків, неухважність, відсутність самоконтролю, інфантильна поведінка. Наслідками дизартрії у підлітковому віці є вживання алкогольних та психотропних, наркотичних речовин, правопорушення, ускладнений процес навчання та припинення навчання після 7-го та 9-го класів, відхилення у поведінці, рухлива активність. Робота з такими дітьми є ускладненою для вчителя, оскільки діти з дисфункціями мозку (зокрема і з синдромом дефіциту уваги з гіперактивністю) вважаються педагогічно занедбанними, важкими. Рухлива активність верхніх кінцівок у таких дітей удвічі більша, ніж у здорових (на 25–30% вища). Найчастіше у таких дітей відмічаються парціальні затримки розвитку на 1,5–1,7 року.

Здійснення психодіагностики у 2014 р. було методологічно розширене використанням авторських метафоричних асоціативних карт (далі – МАК) «Мотиви», «Тканини» та комплексу «Полотно життя» [8].

Використання МАК сприяло здійсненню психодіагностичної діяльності й показало ефективність у роботі з батьками респондентів та учнями загальноосвітніх навчальних закладів.

Під час здійснення активних бойових дій на Сході України та розвитку волонтерського руху, збільшення кількості військовослужбовців, за великої кількості бойових та небойових втрат було розроблено нову техніку у психологічному консультуванні в рамках Всеукраїнського мистецького проєкту «Військово-польовий Арт». Із жовтня 2015 р. клієнтам було запропоновано створювати композиції з камуфльованого одягу членів родини, які проходили службу, були поранені під час виконання бойових дій чи загинули. Техніка набула широкого поширення, що дозволило провести серію тренінгів із її використання в рамках проєкту соціально-психологічної адаптації жертв насилля в мирне життя для представників громадських організацій, студентів вищих навчальних закладів, працівників соціальних центрів. Створення композицій із камуфльованого одягу стало популярним серед родин військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, жертв насилля. Клієнтам було запропоновано підготувати свої приклади текстилю, які вони хотіли використати в сеансах. Таким чином, було виокремлено новий метод психотерапевтичного впливу – текстилетерапія. Для методу текстилетерапії характерними виявилися техніки створення килимів, тканинних мандал, хідників, гобеленів, предметів одягу завдяки використанню техніки «печворк» та клаптикового ткання і створення композицій завдяки виконанню вибійки.

Для дітей, які стали жертвами насилля, здійсненого військовослужбовцями, використання камуфльованого одягу дозволило знизити рівень повторної травматизації, яка була спричинена зустрічами з особами у військовій формі. Таким чином, були розроблені авторські ляльки-тканки, речі побуту в техніці «печворк», ткани камуфльовані гобелени та картини учасниками терапевтичних груп.

Висновки із проведеного дослідження. З наведеного вище можемо зробити висновки щодо генези методу ткацтво-терапії в умовах здійснення навчально-виховного процесу та в загальній системі арт-терапевтичних напрямів.

Метод ткацтво-терапії був сформований у 2008 р. на основі вивчення морфологічних особливостей гуцульської говірки та впливу мистецтва на життя гуцулів. Із 2012 р. метод був впроваджений у навчаль-

но-виховний процес для вивчення впливу на особистість підлітка. Із 2013 р. було здійснено дослідження щодо дієвості методу у процесі психодіагностичної діяльності практичного психолога та виділено методичні форми роботи: *цілеспрямований вибір темпу та ритму роботи (як терапевтом, так і самими учасниками) і ритмо-тактильної вправи, кінестетична емпатія, ритмічна синхронізація, експериментування з рухом*. Із 2014 р. для здійснення психодіагностичної діяльності було використано авторські метафоричні асоціативні карти з комплексу «Полотно життя». Із 2015 р. була розроблена нова техніка в рамках роботи всеукраїнського проекту «Військово-польовий АРТ» – текстилетерапія. Таким чином стало можливим здійснення психологічної просвіти, психологічного супроводу, діагностики, психокорекції засобами ткацтвотерапії.

За період використання метод став дієвим та набув поширення серед майстрів ткацтва, волонтерів, психологів, педагогів. Було відкрито студії арт-терапевтичної діяльності «Вирій», «З бабусиної скрині», розроблено та проведено серію тренінгів із використання методу для студентів, соціальних працівників, викладачів, волонтерів.

Дослідження генези методу показало його постійний рух у системі поглиблення та розширення методології. Відповідно, постає

потреба у вивченні та висвітленні методологічних засад впливу ткацтвотерапії у психологічному процесі та виділення основних технік терапевтичної роботи, методичного та методологічного забезпечення методу, що стане джерелом наступних студій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сартр Ж.П. Стена: Избран. произведения / Ж.П. Сартр. – М. : Политиздат, 1992. – С. 127.
2. Андерсон Д. Думай, пытайся, развивайся / Д. Андерсон ; общ. ред. и пер. А. Шлионский, Л. Шлионский, Н. Никифорова. – пер. с англ. – СПб. : Азбука, 1996. – 92 с.
3. Никитин В. Арт-терапия : [учебное пособие] / В. Никитин. – М. : Когито-Центр, 2014. – 328 с.
4. Арт-терапия – нові горизонти / за ред. А. Копитіна. – М. : Когито-Центр, 2006. – 336 с.
5. Савельева И. История и время. В поисках утраченного / И. Савельева, А. Полетаев. – М. : Языки русской культуры, 1997 – С. 226.
6. Максименко С. Загальна психологія : [навчальний посібник] / С. Максименко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 272 с.
7. Швець В. Ткацтвотерапія : [навч. програма факульт. заняття для 5–11 клас. загальноосв. навч. заклад., спец. шкіл та спец. навч. заклад.] / В. Швець. – Умань : РВЦ «Софія», 2013. – 17 с.
8. Швець В. Авторські метафоричні асоціативні карти «Полотно життя» : [методичний посібник] / В. Швець. – Умань : СПД «Жовтий», 2013. – 28 с.